

УДК 159.922.73

Ч 63

Руслана ЧІП

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА В УМОВАХ ДИСФУНКЦІЙНОЇ СІМ'Ї

У статті розглянуто сучасні наукові підходи до проблеми розвитку особистості в умовах дисгармонії сімейних взаємин та порушення системи сімейного виховання. Висвітлено основні аспекти становлення ідентичності як динамічного утворення особистості. Проаналізовано особливості впливу сімейних дисфункцій на розвиток ідентичності підлітка. Зосереджено увагу на особливостях і функціях конфлікту як специфічного виду взаємодії батьків і дітей.

Ключові слова: *особистість, ідентичність, підлітковий вік, дисфункційна сім'я, конфліктна взаємодія.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку українського суспільства актуалізується соціально значуща проблема повноцінного функціонування сім'ї. На всіх етапах життя людини сім'я – найважливіше і найефективніше середовище для виховання і соціалізації особистості. Провідним чинником впливу сім'ї на зростаючу особистість є її якісні характеристики – гармонійність взаємин між членами сім'ї, відчуття спокою і щастя, позитивний психологічний клімат, пріоритет духовних цінностей, високий рівень культури. Порушення функціонування сімейної системи призводить до створення несприятливого клімату для розвитку особистості підлітка. Відсутність батьківської любові, сімейного тепла, турботи, емоційного кон-

такту, гармонійних взаємин може слугувати причиною глибоких дитячих переживань, тривожності, відчуження, девіантних проявів тощо. З огляду на це, необхідність поглиблення наукових досліджень із проблеми розвитку особистості в умовах дисфункційної сім'ї набуває все більшої актуальності і потребує глибокого теоретичного переосмислення та практичних розробок, спрямованих на гармонізацію сімейних взаємин.

Незважаючи на розробленість багатьох аспектів окресленої проблематики, наукове пізнання та емпіричне дослідження особливостей розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї супроводжується значними труднощами і потребує особливої уваги фахівців у сфері психології та психотерапії. Окрім цього, складність дослідження цього феномену пов'язана з наявністю широкого спектру різноманітних підходів до визначення понять «ідентичність», «дисфункційна сім'я», неоднозначністю у концептуальних засадах та практичному використанні термінів сучасними психологами тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як засвідчує аналіз наукової літератури, дослідження проблем сімейного виховання, дитячобатьківських взаємин, впливу повноцінного функціонування та сімейних дисфункцій на розвиток особистості у процесі її виховання і соціалізації залишається відкритим і є досить актуальним у контексті соціально-психологічних досліджень. На сьогодні здійснено значну кількість наукових розвідок у вивченні ролі матері, впливу материнства на розвиток особистості дитини, розглядається роль батька в особистісному становленні дитини, її вихованні і соціалізації, але проблема розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї досліджена ще мало, хоча це питання не менш актуальне і має практичну значущість при підготовці фахівців у галузі сімейної психології, а також при складанні програм психологічного супроводу сім'ї.

Основні аспекти становлення та повноцінного функціонування сім'ї, яка є одним із найстабільніших інститутів соціалізації особистості, знаходять відображення у багатьох психологічних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених, оскільки питання гармонізації сімейних взаємин, сприяння розвитку діалогізації спілкування і партнерських

стосунків батьків і підлітків набувають вагомого значення у досягненні позитивної сімейної взаємодії. Проблема виховання дитини в сім'ї та впливу батьківської взаємодії на розвиток її особистості активізує дослідницький інтерес вчених і практиків, аналізується у багатьох дослідженнях. На сьогодні вивчена роль сімейного виховання у виникненні дитячих неврозів (О.І. Захаров, А.С. Співаковська), проаналізовано вплив батьківського виховання на спілкування дитини з ровесниками (Ю.Б. Насонова). Психологи також дослідили, що сімейні взаємини накладають відбиток на самооцінку дитини, її образ «Я» (Р. Бернс, С. Куперсміт, М. Розенберг, Л. Стотт). Аналіз наукових праць вітчизняних науковців (Т.В. Буленко [1], Т.В. Говорун, Н.М. Городнова [2], О.М. Кікінежді [3], Н.В. Лавриненко, О.Л. Кононко, Н.Ю. Максимова, Г.К. Радчук [5], Т.В. Яблонська [8] та ін.) дає можливість розкрити динаміку досліджень з окресленої проблематики у сучасній психологічній науці за останні роки. Водночас недостатньо розробленими і маловивченими є питання розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї.

Важливим чинником розвитку особистості підлітка виступає сім'я, яка в умовах сучасного суспільства характеризується певними структурними і змістовими трансформаціями, що детермінують зміни у її функціонуванні та взаємодії. Маючи широкий діапазон впливу, сім'я є і тим конфліктним середовищем, у якому проявляються суперечності між очікуваннями або вимогами окремої особистості і сформованими в родині нормами та цінностями, відбувається зіткнення інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій тощо. Однією із найпоширеніших тенденцій розвитку сучасної сім'ї, вважає Т.В. Буленко, є дисфункційний розвиток сімейних взаємин, з такими ознаками: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість сімейних норм, маніпуляція партнером, дітьми, ігнорування потреб, почуттів членів сім'ї, конфліктна взаємодія [1].

Непорозуміння, що можуть виникати у взаєминах між подружжям, небажання чоловіка брати участь у вихованні дітей та розподілі

домашніх обов'язків негативно позначається насамперед на особистості дитини. Наявність таких стосунків зумовлює виникнення сімейних конфліктів, які спотворюють гармонійний розвиток не лише дитини, а й кожного члена сім'ї. Конфлікти у сім'ї неминуче призводять до появи невротичної симптоматики у дітей, що, відповідно, провокує виникнення психосоматичних захворювань, спричиняє диспропорційний психофізіологічний розвиток дитини, у той час як у гармонійних сім'ях створюються оптимальні умови для її особистісного становлення [4]. Деструктивні конфлікти загострюють непорозуміння, руйнують позитивні емоційні зв'язки в сім'ї, негативно відображаються на комунікації, призводять до дисгармонії у міжособистісній взаємодії.

У психологічних дослідженнях науковців дисгармонія сімейних взаємин розглядається як один з основних патогенних факторів, що зумовлює виникнення психічних розладів у дітей і підлітків (О.І. Захаров, Т.М. Мішина, А.С. Співаковська, Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькіс [6] та ін.).

Зокрема, Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькіс акцентують увагу на взаємозв'язку між відхиленнями у характері підлітків і сімейними дисфункціями. Небезпека полягає у тому, що сім'я у підлітковому віці є одним із найважливіших чинників декомпенсації характерологічного відхилення, що може певною мірою привести до значних розладів. Порушення взаємин батьків і підлітків можуть бути найрізноманітнішими. Значна роль належить ціннісним орієнтаціям сім'ї, недолікам педагогічної культури батьків, особливостям їх особистостей. Дослідники одноставно визначають несприятливі умови і особливості дисфункційних сімей: порушення сімейних уявлень, міжособистісної комунікації, механізмів сімейної інтеграції, ролевої структури тощо [6].

Характеризуючи сім'ю як джерело психічного травмування особистості, Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькіс, аналізують сімейні суперечності і їх подолання як механізм інтеграції сім'ї. Основним критерієм функціонування сім'ї, на думку фахівців, є не спільне або індивідуальне задоволення, не відсутність конфліктів, не наявність чи відсутність тих чи інших проблем у її функціонуванні, а ефективність

сімейних механізмів інтеграції сім'ї і особистості. Найважливішим елементом характеристики сім'ї є її здатність до розв'язання проблем при зіткненні із труднощами, із необхідністю перебудови свого життя і своїх взаємин [6].

Розглядаючи сім'ю у контексті позитивної сімейної психотерапії, відомий німецький психотерапевт Н. Пезешкіан називає її основним виміром психотерапевтичного процесу, в якому найважливішим аспектом є мобілізація потенціалу самопомоги, закладений у кожній людині, у кожній сім'ї, у кожному міжособистісному контакті. Апелюючи до психоаналітичної теорії, автор пропонує розглядати функціонування сім'ї крізь призму структури особистості (Воно, Я, Над-Я) і виокремлює такі основні функції сім'ї: сім'я як місце задоволення потреб (функція Воно), сім'я, де совість наповнюється інформацією про поведінкові норми і потреби пригнічуються відповідно до сімейних і соціальних правил (функція Над-Я), і сім'я як місце, де апробовуються компроміси, способи адаптації, і захисту (функція Я) [5, 69 – 70]. Сьогодні люди часто іронічно посміхається, коли йдеться про сім'ю як про місце емоційної підтримки, вона радше сприймається як місце непорозуміння, приниження, взаємного роздратування, обмеження, відчуження та ізоляції. У цьому випадку Н. Пезешкіан акцентує увагу на «дефункціональності» сім'ї, яка найяскравіше представлена у втраті ролі, яку відіграє «дім» у сімейному житті, втрачаючи функцію праці, взаємодії та відпочинку; у якому члени сім'ї з'являються лише для їжі і сну. Будучи базовою моделлю соціалізації, сім'я опосередковує вплив культурних традицій і соціальних змін, створює умови для розвитку фізичних, емоційних і пізнавальних здібностей індивіда. Водночас, проживаючи у сім'ї, людина потребує більшого, аніж інформації, їй необхідна емоційна основа для того, щоб стати господарем свого виховання. Дитині потрібно більше, аніж стимули для розвитку акуратності, пунктуальності, вірності. Їй потрібні емоційне тепло, безпека, терпелива увага батьків і контакти з навколишніми, адже сім'я є частиною ідентичності людини і визначає почуття її гідності. Людина завжди має при собі своє виховання, на основі якого формуються різні системи взаємодії і ціннісні структури, які можуть як

впливати на розуміння людьми один одного, так і провокувати конфлікти між людьми і всередині самої людини. Отже, кожна людина – крихітна, але водночас напіввідкрита система з власними традиціями, певним чином пов'язаними з традиціями соціального оточення. Прототипом цієї «мікрокультури» є, власне, сім'я [6, 46].

Акцентуючи увагу на важливих аспектах сімейного виховання, Н. Пезешкіан зауважує, що свідоме виховання – не лише знання змісту виховання, але і усвідомлення його мети. Автор пропонує чотиривимірну модель для наслідування, яка базується на концепціях, що діють у первинній сімейній групі. У запропонованій моделі важливими є дві умови: концепції повинні бути значущими для соціалізації і мають описувати ставлення до навколишніх. Ці концепції передаються родичами – батьками, братами і сестрами, прабатьками, людьми, які взяли на себе батьківські функції. Чотири виміри моделі описують структуру сімейних концепцій, в який виріс індивід, мовою їх відображення у його свідомості. Для розуміння конфлікту, як вважає науковець, необхідно проаналізувати його походження і залучені до нього концепції. Надання переваги одним стосункам і заперечення інших зручно описувати через поняття чотиривимірної моделі для наслідування, яка відображає розвиток здатності любити. Значуща інформація містить:

- взаємини з дитиною батьків, братів, сестер, ровесників («Я»);
- взаємин між батьками («Ти»);
- ставлення батьків до оточення («Ми»);
- ставлення батьків до релігії і їх життєвої філософії («Пра-Ми»).

Чотири моделі для наслідування – це наявні у кожної людини можливості для налагодження взаємин, які відображають ставлення до «Я», «Ти», «Ми» і «Пра-Ми» і які розкриваються на прикладах із минулого сім'ї. «Модель» означає ідентифікацію зі зразком, імітацію рольових аспектів, прийняття бажаних і відмову від небажаних рис. Окрім позитивної ідентифікації, має місце можливість використання «негативної моделі» як засобу попередження або стимулу для апробації альтернатив. Наприклад, людина хоче уникнути помилок своїх батьків [5, 136].

Оскільки сімейні стосунки, як зазначає Т.М. Яблонська [8], є найбільш важливими, значущими для дитини, то вони відіграють провідну роль у формуванні її стрижневих особистісних утворень. Безперечно, що у сім'ї, яка характеризується суттєвими порушеннями у різних сферах функціонування, відсутній позитивний зразок для наслідування, для ідентифікації підлітків з батьком чи матір'ю, відтак, вони втрачають основу для побудови власної ідентичності і гендерної зокрема. Саме в підлітковому віці, як зауважує Н.М. Городнова, коли відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, винятково важлива роль відводиться сім'ї, яка є найбільш суттєвим чинником розвитку ідентичності у контексті дитячо-батьківських стосунків, сімейних настановлень, наявності зразків для наслідування, ідентифікацій тощо [2].

Порушення функціонування сімейної системи є причиною створення несприятливого клімату для розвитку та становлення особистості, що набуває особливого загострення у підлітковому віці, який характеризується негативними проявами, агресивністю, тривожністю, очікуванням небезпеки, схильністю до критичного оцінювання інших, втечею від тісних міжособистісних контактів, відсутністю здатності до продуктивної діяльності, що провокує конфліктні взаємини з дорослими. Почуття дорослості як одне із новоутворень підліткового віку виявляється у конфлікті між готовністю і бажанням підлітка бути самостійним (автономним) та уявленнями про відповідальність за здійснення автономної поведінки. Саме досягнення незалежності або автономії у старшому підлітковому віці, як зазначає Т.М. Яблонська, є невід'ємним аспектом ідентичності особистості. Водночас у підлітка наявний конфлікт між потребою в автономії й потребою належності до сім'ї. Він вимагає уваги батьків до себе, до свого життя, але відкидає будь-які спроби контролювати його. Велика відповідальність очікує на батьків і в період перебігу підліткової кризи, коли сім'я виконує функцію забезпечення для підлітка стабільності значущих цінностей, прийняття, емоційної підтримки – усі умови для формування позитивної самоідентичності [8].

Важливе значення для наукового дослідження проблеми розвитку особистості в умовах повноцінного функціонування сім'ї має концеп-

ція діалогічної взаємодії, запропонована Г.К. Радчук, яка у контексті освітньої програми «Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї» акцентує увагу на нагальній необхідності впровадження інноваційних форм навчання батьків та майбутніх батьків з метою зміни ціннісно-сміслових настанов у сфері сімейного виховання. Визначаючи діалог як найбільш ефективний механізм розгортання особистісного потенціалу дитини, авторка виокремлює його двояке значення: діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини; діалог як ефективна форма навчання майбутніх фахівців гуманітарної сфери та батьків інноваційних підходів сімейного виховання [5]. Власне у процесі навчання за допомогою діалогічної взаємодії можна поглиблювати саморозуміння й адекватне розуміння поведінки, переживань, думок дитини, розвивати вміння асертивно встановлювати психологічні кордони, адекватно висловлювати свої переживання та почуття, розвивати ціннісне ставлення до особистості дитини, тобто вибудовувати повноцінний діалог у взаєминах з дитиною [5].

Теоретичні й експериментальні дослідження науковців містять переконливі дані, що стосуються розвитку та становлення особистості дитини в умовах порушення повноцінного функціонування сім'ї і сфери дитячо-батьківських взаємин. Зокрема, Т.М. Яблонська, пов'язує розвиток ідентичності дитини із функціональністю сім'ї, акцентуючи увагу на відмінностях між функціональною і дисфункційною сім'ями, які істотно різняться між собою за важливими системними характеристиками. Відтак, на її думку, дисфункційна сім'я характеризується суттєвими порушеннями у різних сферах функціонування і взаємин, що створює несприятливі психологічні умови для розвитку ідентичності дитини: недостатній рівень емоційного прийняття дитини, підвищену конфліктність у спілкуванні з нею, неконструктивний характер контролю тощо. В сенсі становлення ідентичності, яка має когнітивно-емоційну природу, емоційні порушення унеможливають формування у дитини почуття безпеки, довіри до себе і до світу, актуалізують дію механізмів психологічного захисту. Така сім'я характеризується суперечливістю, непослідовністю у батьківсько-дитячих стосунках, жорс-

токим поводженням з дітьми. Дисфункційність сім'ї негативно впливає на розвиток стрижневих утворень особистості дитини – Я-концепції, образу Я, самоствавлення, самооцінки, ціннісної сфери – всього того, що формує ідентичність особистості як відчуття власної самототожності та унікальності [8].

Відтак, ідентичність розглядається сучасними науковцями як особистісна складова, що містить характеристики особистості й особистісного смислу як джерела суб'єктності. Зокрема, О.М. Кікінежді, розглядаючи ідентичність у контексті гендерних досліджень, зауважує, що особистість прагне утвердити свою гендерну ідентичність в просторі свого буття, у всіх його сферах, що дає їй змогу пережити відчуття самоті і неповторності. Захоплюючи смислове поле, що репрезентується як конативний, когнітивний і афективний компоненти, особистість наповнює інтеріоризований об'єкт глибинними сенсами, висхідними до ядра особистості, її екзистенційних цінностей і сенсу життя. Коли процес ідентифікації, в тому числі і гендерної, стає завершеним, особистість перетворює і підтверджує свою ідентичність у поведінці, у конкретному вчинку, в життєвому просторі, діяльності тощо [3].

Отже, аналізуючи особливості розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї, ми зосередили увагу саме на механізмах виховного впливу і особливостях дитячо-батьківських взаємин, які характеризуються недостатнім рівнем емоційного прийняття, амбівалентним ставленням, надмірним рівнем суперечливості і непослідовності у стосунках, підвищеним рівнем конфліктності тощо.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що сімейне оточення є провідним чинником впливу на розвиток ідентичності підлітка, а саме його якісні характеристики – гармонійність взаємин між членами сім'ї, позитивний психологічний клімат, пріоритет духовних цінностей, високий рівень культури. До найефективніших засобів морально-емоційного виховання підлітка в сім'ї належать особистісні особливості батьків, специфіка взаємодії між ними, характер спілкування дорослих з дітьми, за допомогою якого здійснюється розвиток мо-

ральної свідомості, формування моральних почуттів і переконань, регуляція і конструктивний контроль вчинків і поведінки дітей.

Висновки. Узагальнення сучасних підходів до дослідження психологічних особливостей розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї дає підстави стверджувати, що:

– у вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися у межах досліджень самосвідомості і самоствавлення, окрім того, ідентичність розглядалась як один із аспектів проблеми «Я»;

– провідним чинником впливу сім'ї на зростаючу особистість є її якісні характеристики – гармонійність взаємин між членами сім'ї, відчуття спокою і щастя, позитивний психологічний клімат, пріоритет духовних цінностей, високий рівень культури, здатність усвідомлювати проблеми і готовність до їх вирішення;

– характер сімейного життя позначається на розвитку самостійності підлітка, самоповаги, позитивного самоствавлення, розвитку ідентичності;

– ґрунтовного дослідження потребує характер сімейних дисфункцій у родинній сфері, де здійснюється процес інтеріоризації та ідентифікації дитиною гендерних та суспільних ролей.

Перспективним убачається продовження розгляду цього питання та проведення емпіричного дослідження у напрямі з'ясування впливу батьківського виховання на розвиток особистісної та гендерної ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї; створення програми розвитку, спрямованої на активізацію особистісного зростання батьків і дітей, набуття ними психологічної компетентності у досягненні позитивної сімейної взаємодії як внутрішньосімейного ресурсу у досягненні повноцінного функціонування.

Література

1. Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі / Т.В. Буленко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2001. – Т. III, Ч. 4. – С. 20 – 24.

2. Городнова Н.М. Соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.М. Городнова. – К., 2006. – 24 с.

3. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О.М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.
4. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия : семья как терапевт / Н. Пезешкиан ; [пер. с англ., нем.]. – М. : Издательство Март, 1996. – 336 с.
5. Радчук Г.К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник / Г.К. Радчук, О.В. Тиунова. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 120 с.
6. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2001. – 656 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А.В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
8. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : монографія / Т.М. Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2013. – 444 с.

Чип Руслана. Психологические особенности развития идентичности подростка в условия дисфункциональной семьи. В статье рассматриваются современные научные подходы к исследованию проблемы развития личности в условиях дисгармонии семейных отношений и нарушения системы семейного воспитания. Представлены основные аспекты становления идентичности как динамического образования личности. Анализируются особенности влияния семейных дисфункций на развитие идентичности подростка. Сосредоточено внимание на особенностях и функциях конфликта как специфического вида взаимодействия родителей и детей.

Ключевые слова: личность, идентичность, подростковый возраст, дисфункциональная семья, конфликтное взаимодействие.

Chip Ruslana. Psychological Peculiarities of Teenager's Identity Development under the Conditions of a Dysfunctional Family. The piece elucidates the important issues of sound family functioning as the most important and the most effective surrounding for personality socialization as far as the violation of family system functioning leads to the creation of the uncongenial climate for adolescent personality becoming. The main features of the development of the teenager identity under the conditions of dysfunctional family that is characterized by violation of family representation, interpersonal communication, mechanisms of family

integration, role structure are analyzed. The article makes clear that dysfunctional family is the main reason of the building of the uncongenial climate or the socialization and for the achievement of personhood that acquires great significance in developmental age, when intensive socialization of self-consciousness and personal identity is happened. The problem of harmonization of family relations, facilitating the growth of dialogization of communication and partnership between parents and teenagers. A special emphasis is put upon psychological features and functions of conflict as specific method of interaction between children and parents under the condition of disharmonic family development. The frequency and duration of family conflicts inevitably lead to the appearance of neurotic symptomatology in teenagers. Negative influence of dysfunctional family on the development of stalky formation of child's personality – self-construction, self-image, self-attitude, self-esteem, axiological sphere – all that forms personal identity as the feelings of self-identity and uniqueness. The perspectives of our investigation are the continuation studying of this issue in the direction of clarifying the parental influence on the socialization of teenager individuality and gender identity under the conditions of dysfunctional family; creation the socialization program that is concentrated on the activation of individual increasing parents and teenagers, acquirement psychological competence in achieving family interaction.

Key words: personality, identity, adolescence, dysfunctional family, conflict interaction.